

Sieć młynów wodnych w dobrach klasztornych na Pomorzu Wschodnim w XIII–XVI w.

Badania nad funkcją i znaczeniem klasztorów w życiu społeczeństw średniowiecznej Europy stanowią żywy i wciąż rozwijający się nurt w historiografii. W pracach tych ujmowana jest bardzo szeroka gama zagadnień związanych z działalnością poszczególnych zakonów i konkretnych klasztorów. Takie tendencje widoczne są również w publikacjach powstających w naszym kraju. Wydaje się jednak, że ostatnio mamy do czynienia z mniejszym niż dawniej zainteresowaniem problematyką udziału klasztorów w życiu gospodarczym, co jest zapewne reakcją na obowiązujące wcześniej zawężanie problematyki badawczej jedynie do tego zagadnienia. Stan ten należy jednak zmienić, mając przede wszystkim na względzie potrzebę integralnego spojrzenia nie tylko na warunki, w jakich funkcjonowały wspólnoty zakonne w ówczesnych realiach społeczno-gospodarczych, ale też na udział klasztorów w kształtowaniu form życia innych warstw społecznych¹. Wychodząc z tych założeń, podejmiemy w tym miejscu próbę odtworzenia sieci młynów wodnych w dobrach poszczególnych klasztorów na Pomorzu Wschodnim na tle ogólnych tendencji obserwowanych w rozwoju młynarstwa na tych terenach². Kwestia ta jest o tyle istotna, że pojawienie się mły-

1 Przegląd wyników badań nad monastycyzmem w Polsce, w tym gospodarką klasztorną, dał M. DERWICH, *Les communautés monastiques en Pologne au Moyen Âge: bilan et perspectives*, [w:] *Religious Communities and Corporations in Central Europe 10th–15th Century*, „Quaestiones Mediae Aevi Novae”, 2, 1997, s. 3–44 – w rozszerzonej i poprawionej formie artykuł ten ukazał się także w języku polskim, zob. IDEM, *Stan i potrzeba badań nad wspólnotami monastycznymi w Polsce średniowiecznej*, „Nasza Przyszłość”, 89, 1998, s. 5–64 (gospodarka – s. 20–27, 50–51, 60–61); IDEM, *Stan i perspektywy badań nad monastycyzmem*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 54, 1999, 2, s. 173–183 (gospodarka – s. 180–181). Podsumowanie badań nad gospodarką klasztorną por. ostatnio IDEM, *Les recherches sur le temporel et l'économie des communautés religieuses en Pologne au Moyen Âge et aux temps modernes: bilan historiographique et perspectives*, [w:] R. DI PIETRA, F. LANDI (cura), *Clero, economia e contabilità in Europa. Tra Medioevo ed età contemporanea* (Studi Storici Carocci, 122), Roma 2007, s. 297–317.

2 Nie będziemy oddzielnie rozpatrywać roli, jaką w rozwoju młynarstwa na Pomorzu Wschodnim odegrał zakon krzyżacki. Wynika to z faktu, że ta korporacja kościelna występowała tu przede wszystkim w roli władcy terytorialnego. Należy jednak podkreślić, że Krzyżacy wzniesli na Pomorzu Wschodnim kilka wielkich założeń młyńskich, przede wszystkim budując młyny wodne na Raduni, w tym Wielki Młyn w Starym Mieście Gdańsku, czy też niewiele mniejsze obiekty w Tczewie oraz koło Gniewu i Świecia. Wszystkie te urządzenia były administrowane bezpośrednio przez ich urzędników. Krzyżacy, dysponując regale młyńskim, ściśle kontrolowali powstawanie nowych obiektów, udzielając każdorazowo zgody na ich budowę.

na wodnego i jego rozpowszechnienie w Europie średniowiecznej widziane jest od dawna jako wydarzenie przełomowe, które zmieniło w zasadniczy sposób warunki egzystencji ówczesnego społeczeństwa³.

W przypadku Pomorza Wschodniego na wstępie należy zwrócić uwagę na specyfikę rozwoju młynarstwa na jego obszarze, wynikającą z widocznego podziału badanego okresu na trzy wyraźne etapy: do 1308 r., gdy władzę sprawowali przedstawiciele lokalnej dynastii, lata 1309–1454/1466, czyli okres rządów zakonu krzyżackiego, i okres po 1454/1466 r., w tym wypadku ograniczony ramami artykułu do końca XVI w.⁴ Dodajmy jeszcze, że w prezentowanych rozważaniach pod uwagę wzięto działalność klasztorów posiadających swe główne siedziby lub znaczące dobra na tym terenie, a więc opactw cystersów w Oliwie i Pelplinie, cysterek w Żarnowcu, norbertanek w Żukowie, komandorii joannitów w Lubiszewie i kartuzji w Kartuzach⁵.

W wyniku tej polityki w okresie ich rządów żadnego młyna nie posiadały działające na tych terenach zakony mendykankie, a młyny w dobrach innych zgromadzeń klasztornych powstawały na podstawie prawa nadanego im jeszcze w okresie książęcym (przed 1308 r.).

W opracowaniu uwzględniono tereny Pomorza Wschodniego w granicach z okresu rządów krzyżackich, a więc bez ziem słupskiej i sławieńskiej.

3 M. BLOCH, *Avènement et conquête du moulin à eau*, „Annales d'histoire économique et sociale”, 7, 1935, s. 538–563; E. M. CARUS-WILSON, *An industrial revolution of the thirteenth century*, „The Economic History Review”, 11, 1941, 1, s. 39–60; M. DEMBIŃSKA, *Energetyczne znaczenie wody w epoce feudalnej*, [w:] *Pamiętnik XII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, cz. I, sekcje I–IV, Katowice 1979, s. 251–258; P. SQUATRITI (ed.), *Working with water in medieval Europe. Technology and resource-use* (Technology and change in history, 3), Leiden i in. 2000; P. GALETTI, P. RACINE (ed.), *I mulini nell'Europa medievale*, *Atti del Convegno di San Quirino d'Orcia, 21–23 settembre 2000* (Biblioteca di Storia Agraria Medievale, 21), Bologna 2003; S. CAVACIOCCHI (cura), *Economia e energia secc. XIII–XVIII*, *Atti della "Trentaquattresima Settimana di Studi", 15–19 aprile 2002*, Prato (Serie II – Atti delle "Settimane di Studi" e altri Convegni, 34), Firenze 2003; J. KLAPŠTE (ed.), *Water Management in Medieval Rural Economy: Les usages de l'eau en milieu rural au Moyen Âge*, *Ruralia V: 27e septembre – 2e octobre 2003*, Lyon/Villard-Sallet Région Rhône-Alpes, France (Památky Archeologické – Supplementum, 17, Ruralia, V), Praha 2005. Przegląd nowszych prac dotyczących roli młynów wodnych w średniowiecznej Europie zawiera praca U. SOWINY, *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemia polskie z Europą w tle*, Warszawa 2009, s. 56, przyp. 78.

4 Zaproponowana periodyzacja, wynikająca ze zmian politycznych, oczywiście nie do końca odpowiada naturze procesów zachodzących w życiu gospodarczym. Ma jednak w przypadku rozwoju młynarstwa związek ze stosowanymi rozwiązaniami prawnymi. W okresach książęcym i krzyżackim władza zwierzchnia dysponowała regale młyńskim. Czas rządów zakonu krzyżackiego charakteryzował się też świadomą polityką zmierzającą do ograniczenia wielkiej własności kościelnej, okres po 1454 r. zaś oznaczał wyraźne osłabienie władzy zwierzchniej i wzrost znaczenia ekonomicznego mieszczaństwa, szczególnie gdańskiego, które rozpoczęło wielkie inwestycje w młyny przemysłowe w dobrach cystersów z Oliwy.

5 W uzupełnieniu należy wspomnieć, że pojedyncze dobra, a w nich młyny wodne, posiadali na Pomorzu Wschodnim także cystersi z Łądu, dysponujący młynem w Kłodawie. W 1275 r. książę Sambor II nadał klasztorowi cysterek w Chełmnie na budowę młyna i stawu m.in. rzekę Strzybok na południe od Tczewa, aż do granic wsi Knibawa, *Pommerellisches Urkundenbuch*, Hg. M. PERLBACH, Bd. 1–2, Danzig 1881–1882 (dalej: *PU*), nr 272, s. 229–230. Również cystersi z Byszewa otrzymali prawo budowy młyna w Starych Polaszkach, *PU*, nr 447, s. 400. Takie prawa uzyskali także w 1292 r., w nadaniu wsi Zła Wieś, *PU*, nr 487, s. 437. W XVI w. młyn we wsi Pręgowo posiadał jeszcze klasztor brygidek z Gdańska, *Źródła dziejowe*, t. 33: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 12, cz. 1: *Prusy Królewskie*, wyd. I. T. BARANOWSKI, Warszawa 1911 (dalej: *ŹD*), s. 121.

Przy odtwarzaniu sieci młynów wodnych istniejących w dobrach wskazanych klasztorów podstawowym źródłem są dokumenty potwierdzające fakt nadania dóbr wraz z młynami lub prawem ich budowy oraz przywileje młyńskie wystawiane przez klasztory własnym młynarzom. Dla XVI w. dysponujemy ponadto szczerkowo zachowanymi wykazami czynszów płaconych z poszczególnych młynów w dobrach klasztornych i rejestrem poboru łańowego z 1570 r., gdzie także odnotowano działające wówczas młyny. Niestety źródła te nie dają pełnego obrazu sieci młynów w dobrach klasztornych istniejącej w danym czasie, nierzadko odnotowując dopiero w XVI w. liczne obiekty powstałe już w średniowieczu. W związku z tym prezentowana rekonstrukcja daje zapewne w wielu elementach obraz jedynie przybliżony.

Oczywiście problematyka młynarstwa pojawiała się już wielokrotnie w opracowaniach poświęconych zarówno tym klasztorom⁶, jak i w ogóle poszczególnym wspólnotom zakonnym w Polsce średniowiecznej⁷. Jednak czyniono to na ogół okazjonalnie⁸, bez kontekstu porównawczego oraz próby ujęcia syntetycznego⁹, co nie pozwalało na pokazanie ewolucji, uwarunkowań oraz znaczenia młynarstwa klasztorowego¹⁰. W naszym opracowaniu skupimy się tylko na jednej dzielnicy, Pomorzu

6 Z opracowań przedstawiających to zagadnienie w miarę całościowo należy wymienić prace monograficzne poświęcone poszczególnym klasztorom: K. DĄBROWSKI, *Rozwój wielkiej własności ziemskiej klasztoru cysterek w Żarnowcu od XIII do XVI wieku* (Gdańskie Towarzystwo Naukowe. Wydział I Nauk Społecznych i Humanistycznych, Seria Monografii, 40), Gdańsk 1970. Ważne uwagi i poprawki wniósł do tej pracy F. SIKORA, *Początki klasztoru cysterek w Żarnowcu*, „Zapiski Historyczne”, 48, 1983, 1–2, s. 7–29; K. DĄBROWSKI, *Opactwo cystersów w Oliwie od XII do XVI wieku* (Gdańskie Towarzystwo Naukowe. Wydział I Nauk Społecznych i Humanistycznych, Seria Monografii, 53), Gdańsk 1975 (krytycznie do jego pracy, w tym przedstawienia kwestii młynarstwa, odniósł się F. SIKORA, *Z dziejów klasztoru oliwskiego w XII–XVI wieku*, „Zapiski Historyczne”, 42, 1977, 4, s. 95–129, szczególnie s. 120–121); S. KUJOT, *Opactwo pelplińskie*, Pelplin 1875; R. FRYDRYCHOWICZ, *Geschichte der Cisterzienserabtei Pelplin und ihre Bau- und Kunstdenkmäler*, Düsseldorf 1905; A. CZACHAROWSKI, *Uposażenie i organizacja klasztoru norbertanek w Żukowie od XIII do połowy XV wieku* (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 68/2), Toruń 1963; P. CZAPLEWSKI, *Kartuzja kaszubska*, Gdańsk 1966. Powstało także kilka opracowań odnoszących się wprost do roli klasztorów w kształtowaniu obrazu gospodarczego tych terenów, w tym i młynarstwa, zob.: W. ŁĘGA, *Obraz gospodarczy Pomorza Gdańskiego w XII i XIII wieku* (Prace Instytutu Zachodniego, 14), Poznań 1949; J. JELŁONNEK, *Urządzenie młynów wodnych w dobrach cystersów pelplińskich*, „Teki Gdańskie”, 5, 2004, s. 126–138; R. KUBICKI, *Młyny zbożowe i przemysłowe w dobrach cystersów z Oliwy do początku XVII wieku*, „Cistercium mater nostra. Tradycja – historia – kultura”, 4, 2010, s. 93–119.

7 W wypadku cystersów podsumowanie stanu badań nad gospodarką klasztorną, sygnalizując też rolę młynarstwa, dali J. DOBOSZ, A. M. WYRWA, *Działalność gospodarcza cystersów na ziemiach polskich – zarys problematyki*, [w:] A. M. WYRWA, J. STRZELCZYK, K. KACZMAREK (red.), *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. 1, Poznań 1999, s. 189–212.

8 Przykładem praca S. TRAWKOWSKIEGO, *Gospodarka wielkiej własności cysterskiej na Dolnym Śląsku w XIII w.*, Warszawa 1959, s. 102.

9 Nie badając specjalnie młynarstwa w dobrach klasztornych, zestawienia liczby wzmianek o nadaniu lub prawie budowy przez nie młynów w XIII w. w poszczególnych dzielnicach kraju dokonała M. DEMBIŃSKA, *Przetwórstwo zbożowe w Polsce średniowiecznej (X–XIV wieku)*, Wrocław i in. 1973, s. 79–85.

10 Jedynie do wymienienia dokumentów wzmiankujących młyny w dobrach klasztornych ograniczył się A. WAŁKÓWSKI, *Młyny w gospodarce cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku do końca XIII wieku na podstawie zachowanych dokumentów*, [w:] J. KUŁTUNIAK, T. MARTYCHEWICZ (red.), *Rola muzeów w popularyzacji dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego rzek Przemyśla. Materiały pokonferencyjne*, Słupsk, 31 maja – 1 czerwca 1999 r., Słupsk 2001, s. 125–127.

Gdańskim, wykorzystując w znacznej mierze wyniki własnych prac nad młynarstwem w państwie zakonu krzyżackiego¹¹.

1. Okres książęcy (do 1308 r.)

Początki młynów wodnych na Pomorzu Wschodnim przypadają na przełom XII i XIII w., a wśród pierwszych instytucji, które zabiegały o ich wykorzystanie w swej gospodarce wiejskiej, znalazły się miejscowe klasztory¹². Tempo rozwoju sieci urządzeń młyńskich zależało od kilku czynników. Po pierwsze prawem do wznoszenia młynów na Pomorzu Wschodnim dysponował władca terytorialny, który zaliczał je do swych wyłącznych uprawnień (tzw. regale młyńskie) i udzielał go innym podmiotom tylko na podstawie jednostkowych zezwoleń¹³. Ograniczeniem były również wysokie koszty budowy urządzeń młyńskich i brak ludzi przygotowanych do budowy i prowadzenia całego przedsięwzięcia. Wszystko to powodowało, że w najwcześniejszym okresie młyny wodne powstawały jedynie w dobrach władzy terytorialnej¹⁴. Jednak już w XIII w. wśród instytucji wznoszących młyny stopniowo obok władcy terytorialnego i bogatych przedstawicieli stanu rycerskiego coraz ważniejszą rolę zaczęły odgrywać poszczególne klasztory¹⁵.

a. Cystersi

W dawniejszej literaturze przedmiotu wskazywano na pionierską rolę cystersów w rozwoju nowych form rolnictwa, w tym i zastosowania młynów wodnych¹⁶. Nowsze badania prostują jednak ten obraz, podkreślając, że także w warunkach polskich wiele fundacji cysterskich wbrew regule zakonnej miało miejsce na terenach już gęsto zaludnionych i rozwiniętych rolniczo¹⁷. Podobnie było w przypadku klaszto-

11 R. KUBICKI, *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV w. (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012.

12 Na ich rolę wskazywał już w swej pracy W. ŁĘGA, *Obraz gospodarczy*, s. 134.

13 Na temat problemu regale młyńskiego, w tym na Pomorzu Gdańskim, zob. K. BUCZEK, *Przemiany ustrojowe na Pomorzu Zachodnim w XII i XIII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 72, 1965, s. 367–369; IDEM, *Z dziejów młynarstwa w Polsce średniowiecznej*, „Studia Historyczne”, 12, 1969, 1, s. 38–51 (szczególnie s. 42).

14 Brak młynów wodnych w pierwotnym uposażeniu klasztorów zakładanych na terenie dzisiejszej Polski w XII w., a nawet pierwszej ćwirci XIII w., podkreślał K. BUCZEK, *Z dziejów młynarstwa*, s. 25.

15 Prawidłowości te dotyczyły nie tylko Pomorza Wschodniego, zob. M. DEMBIŃSKA, *Przetwórstwo*, s. 79–84.

16 Zagadnienie to omówili szerzej J. DOBOSZ, A. M. WYRWA, *Działalność gospodarcza cystersów*, s. 196–197. Podsumowania wyników najnowszych badań nad gospodarką wiejską cystersów dokonał W. RÖSENER, *Die Agrarwirtschaft der Zisterzienser: Innovation und Anpassung*, [w:] F. J. FELTEN, W. RÖSENER (Hg.), *Norm und Realität. Kontinuität und Wandel der Zisterzienser im Mittelalter* (Vita Regularis, 42), Berlin 2009, s. 67–95.

17 T. DUNIN-WAŚOWICZ, *Rola cystersów w rozwoju kultury materialnej w Polsce wczesnośredniowiecznej*, [w:] J. STRZELCZYK (red.), *Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy* (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Historia, 165), Poznań 1992, s. 20.

ru cystersów w Oliwie¹⁸. Wprawdzie zgodnie z treścią noszącego datę 18 III 1178 r. dyplomu Sambora I zakonnicy mieli uzyskać prawa do wznoszenia młynów na potoku Strzyża, jest to jednak o kilkadziesiąt lat późniejszy falsyfikat formalny¹⁹. Również wzmianka o młynach wodnych w ich posiadłościach znajdująca się w bulli papieża Honoriusza III z 1226 r.²⁰ zatwierdzającej ich stan posiadania nie oznaczała, że klasztor rzeczywiście rozporządzał już młynami²¹. W tej sytuacji pierwszym poświadczonym źródłowo młynem wodnym w ich dobrach było urządzenie przemiałowe na Raduni w pobliżu miejscowości Pławno (Plavano, ob. Chmielonko), które wspomniano w bulli papieża Innocentego IV z 26 IX 1245 r.²² Zapewne jeszcze wcześniej funkcjonował młyn przy samym klasztorze oliwskim, który w źródłach odnotowano jednak dopiero w połowie XIV w.²³ Charakterystyczne, że cystersi oliwscy w tym okresie zwiększali liczbę swych młynów, nie budując nowych urządzeń, lecz nabywając już istniejące, przede wszystkim od księcia. W ten sposób weszli najpierw w posiadanie dwóch młynów książęcych na Strzyży (1247 r.), a potem też młyna we Wrzeszczu, należącego do dawnego sołtysa w Gdańsku (1263 r.)²⁴. Ważną okolicznością w rozwoju sieci młynów należących do opactwa oliwskiego było wystawienie w 1283 r. przez księcia Mściwoja II dwóch dokumentów zatwierdzających jego posiadłości. W pierwszym, z 5 marca, cystersi otrzymali prawo do całego potoku Strzyża, od jego źródeł koło

18 Szczegółowo rozwój sieci urządzeń napędzanych energią wodną przedstawiłem już w pracy R. KUBICKI, *Młyny zbożowe i przemysłowe*, s. 93–119. Zestawienie młynów klasztornych istniejących do połowy XV w. zob. R. KUBICKI, *Młynarstwo w państwie zakonu*, s. 37–38.

19 „Insuper ip[s]is libertatem conferimus construendi molendini in rivulo, qui Stricza nominatur”, *PU*, nr 6, s. 4. Na rok 1230 przesuwał faktyczne powstanie dokumentu jego wydawca M. PERLBACH (*ibidem*). Przeciwnie istnieniu w treści pierwotnego dyplomu formuły dotyczącej prawa budowy przez cystersów młynów na Strzyży i za powstaniem sfałszowanego dokumentu po 1283 r. argumenty przytaczał R. KOEBNER, *Urkundenstudien zur Geschichte Danzigs und Olivas von 1178 bis 1342*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins”, 71, 1934, s. 11–16. Odmiennego zdania, dopuszczającego istnienie tej regulacji w pierwotnym dyplomie, był E. KEYSER, *Oliver Studien I*, *ibidem*, 66, 1926, s. 74–79; IDEM, *Neue Forschungen über die Entstehung der Stadt Danzig*, *ibidem*, 75, 1939, s. 63–64. Pogląd R. KOEBNERA poparli natomiast: H. LINGENBERG, *Die Anfänge des Klosters Oliva und die Entstehung der deutschen Stadt Danzig. Die frühe Geschichte der beiden Gemeinwesen bis 1308/10* (Kieler Historische Studien, 30), Stuttgart 1982, s. 164–167; J. POWIERSKI, B. ŚLIWIŃSKI, K. BRUSKI, *Studia z dziejów Pomorza w XII wieku* (Biblioteka Słupska, 35), Słupsk 1993, s. 183–184.

20 „In quibus hec propriis duximus exprimenda vocalibus: locum ipsum, in quo p[re]fatum monasterium situm est, cum omnibus pertinentiis suis, cum possessionibus, pratis, vineis, terris, nemoribus, usuagiis et pascuis, in bosco et plano, in aquis et molendinis, in viis et semitis, et omnibus aliis libertatibus et immunitatibus suis”, *PU*, nr 32, s. 26–27; W. ŁĘGA, *Obraz gospodarczy*, s. 126.

21 Była to stereotypowa formuła pertynencyjna w dokumentach papieskich, niepotwierdzająca rzeczywistego istnienia młynów w dobrach klasztornych, zob. K. BUCZEK, *Z dziejów młynarstwa*, s. 26, przyp. 38.

22 „Starsin, Plawono cum molendino in Raduna, cuius termini sunt usque ad lapideum pontem”, *PU*, nr 87, s. 74; D. A. DEKAŃSKI, *Z dziejów opactwa cysterskiego w Oliwie ze szczególnym uwzględnieniem problematyki zmian majątkowych w latach 1308–1342*, [w:] J. POWIERSKI, B. ŚLIWIŃSKI (red.), *Ludzie, władza, posiadłości* (Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza, 1), Gdańsk 1994, s. 31.

23 Wzmianka o jego zniszczeniu w pożarze klasztoru pochodzi z roku 1350, *Die Ältere Chronik von Oliva und die Schrifttafeln von Oliva*, Hg. T. HIRSCH, [w:] *Scriptores Rerum Prussicarum*, Hg. IDEM, M. TÖPPEN, E. STREHLKE, Bd. 1: *Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit. Untergang der Ordensherrschaft*, Leipzig 1861, s. 726.

24 *PU*, nr 189, s. 161; nr 202, s. 169.

Kiełpina aż do ujścia do Wisły, i budowy tam młynów²⁵, w drugim natomiast, z 7 marca, uzyskali nie tylko możliwość wykorzystania gospodarczego tego strumienia, ale też młynisko poniżej wsi Wrzeszcz, należące uprzednio do mieszczan gdańskich²⁶. Była to decyzja przełomowa dla dalszego rozwoju gospodarki młyńskiej opactwa, w której można widzieć jego ostateczne zwycięstwo w rywalizacji z mieszczaństwem gdańskim o prawo do gospodarczego użytkowania wspomnianego strumienia²⁷. Ponadto w 1297 r. otrzymało ono prawo do połowy młyna położonego nad Walewką pod Puckiem²⁸, a w 1305 r. nabyło część potoku Szpęgawa (dzisiaj górna Motława), płynącego na południe od Lubiszewa, i część wsi Swarozyn (las) w celu założenia przy tej rzece młyna – późniejszego młyna Jezgnina²⁹.

Zapewne podobnie wyglądała sytuacja w przypadku drugiego opactwa cystersów na Pomorzu Wschodnim, działającego początkowo w Pogódkach, a następnie w Pelplinie³⁰. Nie ma wątpliwości, że tam powstały ich pierwsze młyny, choć z okresu średniowiecza brak źródłowego potwierdzenia faktu ich istnienia³¹. Wyraźnym śladem starań cystersów pelplińskich o zapewnienie sobie uprawnień w zakresie młynarstwa analogicznych do posiadanych przez opactwo oliwskie są powstałe wówczas w ich kręgu dwa dokumenty noszące datę 10 VII 1258 r. W pierwszym książę Sambor II miał nadać im nie tylko dobra w Pogódkach z prawem posiadania młynów, ale też zabronić innym osobom budowy młynów na Wierzycy i Wiecy³². W drugim zaś cystersi pel-

25 PU, nr 353, s. 312.

26 PU, nr 358, s. 320. Zawarte w tym dokumencie regulacje dotyczące młynów na Strzyży zostały wpisane do będącego falsyfikatem rzekomego przywileju Świętopelka z 9 VIII 1235 r., który w 1305 r. przedstawiono do zatwierdzenia królowi Wacławowi III, PU, nr 51, s. 41.

27 Powodem korzystnej dla cystersów decyzji księcia była przede wszystkim chęć ukarania mieszczan gdańskich, którzy w okresie wojny domowej opowiedzieli się przeciw władzy Mściwoja II, a po stronie Brandenburczyków. Gdy książę, dzięki wsparciu Bolesława Pobożnego, uzyskał kontrolę nad Pomorzem i Gdańskiem, wyraźnie osłabił pozycję mieszczan, R. KUBICKI, *Młyny zbożowe i przemysłowe*, s. 95–96.

28 PU, nr 547–548, s. 493–494.

29 PU, nr 639, 641–643, s. 562–563, 565–568. Sprawa rozliczeń dotyczących tego młyna toczyła się również w okresie rządów krzyżackich, *Preußisches Urkundenbuch* (dalej: *PrUB*), Bd. 2, Hg. M. HEIN, E. MASCHKE, Königsberg 1939, nr 330, s. 247. Na tę transakcję i lokalizację młyna zwrócił uwagę już wydawca kroniki oliwskiej T. HIRSCH, *Die Ältere Chronik*, s. 699, przyp. 72.

30 Fundatorem klasztoru w Pogódkach był książę Sambor II. W wyniku wojny domowej prowadzonej w latach 1269–1272 książę opuścił Pomorze, a około 1276 r. konwent cystersów przeniósł się z Pogódek do Pelplina, gdzie zwycięski książę Mściwój II być może planował początkowo własną fundację nowego opactwa cystersów. Ostatecznie jednak nastąpiło połączenie obu nadań i od końca lat 70. XIII w. konwent w Pelplinie dysponował również majątkami klasztoru w Pogódkach. Zestawienie młynów klasztornych istniejących do połowy XV w. zob. R. KUBICKI, *Młynarstwo w państwie zakonu*, s. 38.

31 S. KUJOT, *Opactwo pelplińskie*, s. 411–415; R. FRYDRYCHOWICZ, *Geschichte der Cisterzienserabtei Pelplin*, s. 233, 282–284. Za średniowieczną metryką młyna w Pelplinie przemawia użycie do jego budowy cegieł gotyckich. W późniejszym czasie obok tzw. dużego młyna (zbożowego) pracował również młyn mały (młyn zameszniczy), zob. R. FRYDRYCHOWICZ, *Geschichte der Cisterzienserabtei Pelplin*, s. 538.

32 PU, nr 170, s. 143–144; W. ŁĘGA, *Obraz gospodarczy*, s. 127. Część badaczy kwestionowała prawdziwość treści tego dokumentu. Za jego autentycznością opowiedziała się ostatnio A. GUT, *Falsyfikaty pelplińskie do 1309 roku*, [w:] B. ŚLIWIŃSKI (red.), *Kaci, święci, templariusze* (Studia z Dziejów Średniowiecza, 14), Malbork 2008, s. 100–102; B. ŚLIWIŃSKI, *Sambor II, książę tczewski*, Tczew 2010, s. 117.

plińscy mieli otrzymać młyn Szpęgawa, a książę zastrzec sobie dożywotnio darmowy przemiał³³. O swe prawa do posiadania młynów opactwo w Pelplinie występowało także w okresie rządów księcia Mściwoja II. Datę roczną 1276 nosi falsyfikat, w którym miał on przyznać mnichom prawo do zakładania młynów na Jonce³⁴.

b. Cysterki

Cystersi oliwscy oprócz własnych dóbr sprawowali również zarząd gospodarczy w posiadłościach klasztoru cysterek w Żarnowcu. W 1257 r. otrzymały one od księcia Świętopełka prawo do wzniesienia młyna we wsi Wierzchucino³⁵. Podobne zezwolenie na budowę urządzeń przemiałowych zyskały również w Żarnowcu³⁶ (1279 r.) i Świecinie³⁷ (1281 r.). Wydaje się jednak, że najpierw powstał ich młyn w Żarnowcu, a znacznie później pozostałe urządzenia, które okazały się potrzebne dopiero, gdy nastąpiło właściwe zagospodarowanie należących do nich ziem.

c. Norbertanki

Na podstawie zezwoleń udzielanych przez lokalnych książąt postępowala również budowa sieci młynów należących do klasztoru norbertanek w Żukowie³⁸. 19 IX 1239 r. książę Świętopełk nadał mu dwie wsie, Skarszewy i Grabowo, wraz z miejscami na młyny³⁹, a w 1259 r. potwierdził i rozszerzył darowiznę swego ojca, Mściwoja I, z 24 IV 1209 r. W dyplomie tym wspomniano miejsca na budowę młynów nad Wisłą, Wdą i Radunią⁴⁰; nad tą ostatnią powstał młyn klasztorny w Żukowie⁴¹.

d. Joannici

W 1289 r. książę Mściwój II zezwolił joannitom lubiszewskim na budowę młyna na Szpęgawie⁴². W ten sposób również oni uzyskali prawo do posiadania własnych urządzeń przemiałowych, wykorzystywanych w ramach swojej gospodarki wiejskiej.

33 PU, nr 173; W. ŁĘGA, *Obraz gospodarczy*, s. 142. Młyn został wspomniany w 1260 r., *PrUB*, Bd. 2, nr 260, s. 169. Potwierdzenie faktycznego nadania tego młyna cystersom pochodzi z 1276 r., *PU*, nr 277, s. 236.

34 PU, nr 282, s. 240–241; K. BRUSKI, *Ziemia nad dolną Wierzycą od XIII do początku XV wieku*, Gdańsk 1997, s. 106; A. GUT, *Falsyfikaty pelplińskie*, s. 118–119.

35 PU, nr 168, s. 141–142.

36 PU, nr 302, s. 257–259.

37 PU, nr 327, s. 282–283.

38 Ogólne zestawienie młynów klasztornych istniejących do połowy XV w. zob. R. KUBICKI, *Młynarstwo w państwie zakonu*, s. 37.

39 PU, nr 69, s. 59; W. ŁĘGA, *Obraz gospodarczy*, s. 127; A. CZACHAROWSKI, *Uposażenie i organizacja klasztoru norbertanek*, s. 51–52. W 1316 r. siostry wymieniły z zakonem krzyżackim wieś Grabowo na inne wsie.

40 PU, nr 186, s. 158–159.

41 Zob. B. ŚLIWIŃSKI, *Wieś Żukowo wedle najdawniejszych źródeł pisanych*, [w:] IDEM (red.), *Dzieje Żukowa, Żukowo 2003*, s. 69. Dane na temat wspomnianego młyna w drugiej połowie XV w. zestawiała B. MOŻEJKO, *Żukowo od schyłku XIV w. do początków XVI w.*, *ibidem*, s. 102–104.

42 PU, nr 454, s. 407.

e. Podsumowanie

Tabela 1. Młyny zbożowe w dobrach klasztornych na Pomorzu Wschodnim do 1308 r.

Zakon	Cystersi			Cysterki	Norbertanki	Joannici	Ogólna liczba młynów w dobrach klasztornych na Pomorzu Wschodnim	Ogólna liczba młynów na Pomorzu Wschodnim
	Oliwa	Pelplin	razem	Żarnowiec	Żukowo	Lubiszewo		
Liczba młynów	7	4	11	2	3	1	17	około 50 ⁴³

Źródło: opracowanie własne.

Jak wynika z danych zawartych w tabeli 1, w rękach klasztorów znajdowało się około 1/3 młynów istniejących w tym okresie na Pomorzu Wschodnim⁴⁴. Szacunki te trzeba jeszcze odnieść do ogólnych danych na temat zezwoleń na budowę nowych urządzeń młyńskich, które otrzymywały od władcy terytorialnego poszczególne podmioty w XIII w.⁴⁵ Na Pomorzu Gdańskim o nadaniach młynów decydowali miejscowi władcy, a odbiorcami 70% wydanych przez nich przywilejów młyńskich w XIII w. były właśnie klasztory. Tylko 17% trafiło do sołtysów i młynarzy, 5,5% do rycerstwa, a 3% do biskupów⁴⁶. Takie proporcje zdecydowanie wyróżniają tę dzielnicę na tle innych części kraju⁴⁷. Zjawisko to miało zapewne związek z późniejszym rozpoczęciem się procesu nadawania praw do budowy młynów sołtysom zakładającym wsie lub przenoszącym już istniejące na prawo niemieckie⁴⁸.

43 Dla Pomorza Gdańskiego w XIII w., obejmującego wówczas także ziemie słupską i sławieńską, wzmianki o 51 koncesjach na budowę młynów zestawili W. ŁĘGA, *Obraz gospodarczy*, s. 129–133. Znacznie zawyżone były natomiast szacunki mówiące o 120 młynach istniejących do końca XIII w., które podawała M. DEMBIŃSKA, *Przetwórstwo*, s. 77, tab. III, s. 78, tab. VIII, s. 81. Dyskusja z jej szacunkami zob. R. KUBICKI, *Młynarstwo w państwie zakonu*, s. 299.

44 Podane szacunki opierają się na założeniu, że prawo do budowy młynów, jakie przyznawano poszczególnym instytucjom, było przez nie w krótkim czasie zrealizowane. Niestety nie wiemy, czy tak było w rzeczywistości. Przykład cysterek z Żarnowca może wskazywać, że część zezwoleń na budowę młynów w praktyce wykorzystano dopiero w okresie znacznie późniejszym; w tym przypadku niektóre dane w tabeli 1 byłyby nieznacznie zawyżone.

45 Z wycień Marii Dembińskiej wynikało, że na Pomorzu Gdańskim na ogólną liczbę 31 zezwoleń na budowę nowych młynów aż 26 otrzymać miały klasztory, a tylko 4 sołtysi. Było to znacznie więcej niż w pozostałych dzielnicach kraju. Dla porównania w Małopolsce na 23 zezwolenia po 10 otrzymali sołtysi i klasztory, a 3 – miasta, w Wielkopolsce zaś na 25 zezwoleń po 12 trafiło do sołtysów i klasztorów, a po jednym do miasta, zob. M. DEMBIŃSKA, *Przetwórstwo*, s. 79. Prezentowane przez autorkę szacunki dotyczące Pomorza Gdańskiego w świetle prezentowanych tu danych okazują się jednak zawyżone, czego przyczyną była nadinterpretacja części wzmianek źródłowych.

46 M. DEMBIŃSKA, *Przetwórstwo*, s. 81, 83. Z analogicznych szacunków dla Pomorza Gdańskiego wraz z ziemiami słupską i sławieńską wynika, że 66% koncesji uzyskało duchowieństwo zakonne, tylko 7,8% duchowieństwo diecezjalne, 19,6% rycerstwo i 5,9% mieszczaństwo, zob. W. ŁĘGA, *Obraz gospodarczy*, s. 134.

47 W poszczególnych dzielnicach klasztory były odbiorcami następujących części przywilejów młyńskich: na Mazowszu – 60%, na Śląsku – 47% (wójtowie, sołtysi i młynarze – 45%), w Wielkopolsce – klasztory i kościoły 44% (sołtysi i młynarze – 35%, rycerze – 8%, inni – 3%), w Małopolsce – klasztory i kościoły 31% (sołtysi i młynarze – 45%), zob. M. DEMBIŃSKA, *Przetwórstwo*, s. 80–83.

48 *Ibidem*, s. 83–84.

2. Okres rządów krzyżackich (1309–1454/1466)

a. Cystersi

W 1316 r. klasztor oliwski sprzedał norbertankom z Żukowa Pławno wraz z młynem klasztorным⁴⁹. W wielkim przywileju confirmacyjnym, uzyskanym w 1342 r. od wielkiego mistrza Ludolfa Königa⁵⁰, wymieniono dwa ich młyny na Strzyży oraz po jednym w Tłuczewie⁵¹ i Jezgninie⁵². W 1356 r. powstał młyn w Smolinie⁵³, w 1379 r. w Pomysku Małym⁵⁴, a w 1395 r. w Starym Mechowie⁵⁵. W 1404 r. cystersi oliwscy kupili od Krzyżaków młyn nad Strzyżą (mieli go spłacić do Zielonych Świątek 1406 r.)⁵⁶. W 1381 r. natomiast, w związku z pozbyciem się oddalonego kompleksu dóbr wokół Pomyska Małego, klasztor odsprzedał Krzyżakom także tamtejszy młyn⁵⁷, a w 1407 r. odstąpił im również młyn w Jezgninie⁵⁸.

Opactwo pelplińskie nadal posiadało młyny w Pogódkach i Pelplinie. W 1314 r. pojawia się informacja o zamianie jego wsi Sąbocz i Jezioro Sąbocz oraz młyna zwanego Drybok (położonego prawdopodobnie koło wsi Wielka Słońca) na należącą do zakonu krzyżackiego wieś Czatkowy⁵⁹.

49 PrUB, Bd. 2, nr 160, s. 111; nr 161, s. 112. Dalsze dane na temat dziejów młyna zob. R. KUBICKI, *Młynarstwo w państwie zakonu*, s. 432–433.

50 PrUB, Bd. 3/2, Hg. H. KOEPPEN, Marburg 1958, nr 490, s. 355–371. Przebieg sporu krzyżacko-cysterskiego przed zatwierdzeniem posiadłości w 1342 r. omówił F. SIKORA, *Z dziejów*, s. 109–112. Jego ustalenia powtórzył D. A. DEKAŃSKI, *Z dziejów opactwa*, s. 45–48.

51 Od 1330 r. klasztor miał prawa do czynszów z tego młyna, M. PERLBACH, *Materialien zur Geschichte Pommerellens hauptsächlich während der Ordenszeit*, „Altpreußische Monatsschrift“, 40, 1903, 9, s. 277. W 1342 r. młyn był już jego własnością, PrUB, Bd. 3/2, nr 490, s. 357, 364, 368.

52 PrUB, Bd. 3/2, nr 490, s. 357, 364, 368.

53 PrUB, Bd. 5, Hg. K. CONRAD, Marburg 1969, nr 414, s. 233. Smolino to zaginiona wieś koło Barniewic. K. DĄBROWSKI, *Opactwo*, s. 114, nie trafnie wskazywał na położenie młyna we wsi Smoldzino, co podważył F. SIKORA, *Z dziejów*, s. 114.

54 PrUB, Bd. 4, Hg. H. KOEPPEN, Marburg 1960, nr 482, s. 443.

55 Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej: AP Gdańsk), sygn. 940/413, Akta klasztoru cystersów w Oliwie, *Liber privilegiorum Monasterii Oliviensis*, k. 87r.

56 C. SÄTTLER (Hg.), *Handelsrechnungen des Deutschen Ordens* (Publication des Vereins für die Geschichte von Ost- und Westpreussen, [4]), Leipzig 1887, s. 23. Najprawdopodobniej był to młyn położony powyżej wsi Wrzeszcz. W wykazach czynszowych zakonu krzyżackiego zapisano go przy tej wsi. W 1261 r. książę Świętopełk nadał tam jedno z dwóch młynisk mieszczanom gdańskim, PU, nr 189, s. 161. Gdy jednak przed 1283 r. pozbawił ich praw do młynów, tylko jedno młynisko poniżej wsi Wrzeszcz przekazał cystersom. Drugie zachował dla siebie. Po 1308 r. prawa książęce do tego młyna przeszły na Krzyżaków.

57 R. CRAMER, *Geschichte der Lande Lauenburg und Bütow*, Th. 2, Königsberg 1858, nr 28, s. 25.

58 M. PERLBACH, *Materialien*, nr 29, s. 297–299.

59 K. BRUSKI, W. DŁUGOKECKI, *Dwa dokumenty krzyżackie dla klasztoru cystersów w Pelplinie z lat 1314–1315*, [w:] J. POWIERSKI, B. ŚLIWIŃSKI (red.), *Ludzie, władza, posiadłości* (Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza, 1), Gdańsk 1994, dok. 1, s. 251–252.

b. Cysterki

Dopiero w 1406 r. pojawiają się w źródłach dwa młyny opactwa w Żarnowcu (w Żarnowcu i Świecinie), których prawo budowy otrzymało ono w okresie książęcym⁶⁰.

c. Norbertanki

Jak już wiemy, w 1316 r. opactwo żukowskie kupiło od cystersów oliwskich Pławno wraz z młynem⁶¹. Reorganizując gospodarkę wiejską, opactwo wydawało przywileje młyńskie dla dziedzicznych młynarzy: w 1318 r. w Rębiewicach⁶², w 1333 r. na rzece Jeżowska Struga koło Luzina⁶³, a w 1334 r. w Zęblewskim Młynie⁶⁴. Poza tym w źródłach pojawiają się jeszcze trzy inne młyny położone w dobrach norbertanek żukowskich: w 1333 r. w Cecenowie⁶⁵, w 1348 r. (drugi) w Zęblewie⁶⁶, a w 1381 r. w Chmielnie⁶⁷.

d. Joannici

W 1334 r. joannici lubiszewscy odsprzedali Krzyżakom młyn w Lubiszewie⁶⁸. Znamy też dwa wydane przez nich przywileje młyńskie – z 1350 r. dla mającego powstać młyna w Obozinie⁶⁹ oraz z 1356 r. dla młyna położonego koło Szczodrowa (1356 r.)⁷⁰. Wszystkie one przeszły w ręce zakonu krzyżackiego, gdy joannici sprzedali mu w 1370 r. dobra lubiszewskie⁷¹.

e. Kartuzi

W odmiennej sytuacji od wymienionych wcześniej znajdował się klasztor kartuzów w Raju Maryi (ob. Kartuzy), który został ufundowany dopiero w 1382 r. przez rycerza pomorskiego Jana z Rusocina. Kartuzi nie uzyskali od Krzyżaków prawa do zakłada-

60 AP Gdańsk, sygn. 942/202, s. 14–17; R. KUBICKI, *Przywileje na młyny w dobrach cysterek w Żarnowcu (Świecino 1406 r., Wierzchucino 1516 r.)*, [w:] B. MOŻEJKO, M. SMOLIŃSKI, S. SZYBKOWSKI (red.), *Dzierżawcy, literaci, posłowie* (Studia z Dziejów Średniowiecza, 16), Malbork 2011, dok. 1, s. 295–297.

61 *PrUB*, Bd. 2, nr 160, s. 111. W 1332 r. siostry nadały wspomniany młyn Konradowi von Schwerin, *PrUB*, Bd. 2, nr 759, s. 505; A. CZACHAROWSKI, *Uposażenie i organizacja klasztoru norbertanek*, s. 69.

62 *PrUB*, Bd. 2, nr 208, s. 140; A. CZACHAROWSKI, *Uposażenie i organizacja klasztoru norbertanek*, s. 80.

63 *PrUB*, Bd. 2, nr 814, s. 544; A. CZACHAROWSKI, *Uposażenie i organizacja klasztoru norbertanek*, s. 81.

64 *PrUB*, Bd. 2, nr 848, s. 571; A. CZACHAROWSKI, *Uposażenie i organizacja klasztoru norbertanek*, s. 82.

65 *PrUB*, Bd. 2, nr 793, s. 530.

66 *PrUB*, Bd. 4, nr 373, s. 343–345.

67 *Ad historiam ecclesiasticam Pomeraniae apparatus pauper subsidia literaria poscens a viris bonis et doctis collectus ad interim a Georgi Schwengel Cartusiae Priore 1749*, curavit B. CZAPLA (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 16–19), Toruń 1912–1915, s. 506 (dalej: G. SCHWENGEL, *Ad historiam ecclesiasticam*).

68 *PrUB*, Bd. 2, nr 819, s. 549.

69 *PrUB*, Bd. 4, nr 591, s. 532–533.

70 *PrUB*, Bd. 5, nr 403, s. 227–228.

71 R. KUBICKI, *Młynarstwo w państwie zakonu*, s. 36.

nia młynów w swych dobrach, które z nadania książęcego posiadały inne działające na Pomorzu Wschodnim klasztory⁷². Otrzymali natomiast od fundatora młyny w Kiełpinie⁷³ (1382 r.) i Czaplach Starych⁷⁴ (1382 r.), od zakonu krzyżackiego młyn w Bielikowie⁷⁵ (przed 1395 r.), a od okolicznego rycerstwa nabyli młyny w Osłoninie⁷⁶ (1418 r.), Ostrzycach⁷⁷ (1422 r.) i Gołubiu⁷⁸ (przed 1433 r.). Przed 1434 r. powstał zapewne również młyn klasztorny w samych Kartuzach⁷⁹.

f. Podsumowanie

Tabela 2. Młyny zbożowe w dobrach klasztornych na Pomorzu Wschodnim około 1454 r.

Zakon	Cystersi			Cysterki	Norbertanki	Kartuzi	Ogólna liczba młynów w dobrach klasztornych na Pomorzu Wschodnim	Ogólna liczba młynów na Pomorzu Wschodnim
Klasztor	Oliwa	Pelplin	razem	Żarnowiec	Żukowo	Kartuzy		
Liczba młynów	9	3	12	2	7	7	28	około 220

Źródło: opracowanie własne.

Należy podkreślić, że pomimo utrudnień, jakie klasztorom stwarzała polityka gospodarcza prowadzona wobec nich przez Krzyżaków⁸⁰, zdołały one w tym czasie znacznie zwiększyć liczbę posiadanych w swych majątkach młynów wodnych, z 17 do 28. Gdy jednak weźmiemy pod uwagę, że 7 z tych młynów należało do późno powstałego klasztoru kartuzów, przyrost ten okaże się niewielki (4 młyny) oraz wypracowany tylko przez cystersów oliwskich i norbertanki żukowskie. Równocześnie, wobec wielkiego rozwoju młynarstwa, przede wszystkim we wsiach czyszowych, udział pro-

72 Spis młynów klasztornych istniejących do połowy XV w. zob. R. KUBICKI, *Młynarstwo w państwie zakonu*, s. 38–39.

73 G. SCHWENGEL, *Ad historiam ecclesiasticam*, s. 410–411.

74 *Dokumenty do dziejów średniowiecznej Gdyni (1253–1457). Regesty i teksty źródłowe*, wyd. T. REMBALSKI, [w:] B. ŚLIWIŃSKI (red.), *Kopijnicy, szyprowie, tenentariusze* (Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza, 8), Gdańsk 2002, dok. 6, s. 329–330; G. SCHWENGEL, *Ad historiam ecclesiasticam*, s. 410–411.

75 Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, *Monastica, Kartuzy* (dalej: *Kartuzy*), nr 5, dok. 14, s. 175; nr 28, k. 4v–5r.

76 Biblioteka Gdańska PAN, mps 1311, G. SCHWENGEL, *Apparatus ad annales Cartusie Paradisi B. M. V.*, t. 4 (1589–1645), s. 66.

77 *Kartuzy*, nr 5, dok. 47, s. 207–209.

78 *Ibidem*, dok. 63, s. 244.

79 Wówczas to wzmiankowano młynarza klasztornego, *ibidem*, dok. 66, s. 246–247.

80 W tym miejscu trzeba przypomnieć, że Krzyżacy nie dopuścili do powstania choćby jednego klasztoru mniszego w Prusach właściwych. Po zajęciu Pomorza Gdańskiego podjęli działania zmierzające do ścisłego określenia zasięgu posiadłości ziemskich i przywilejów miejscowych klasztorów, a potem do stopniowego ich przejmowania w drodze wykupu, co w pełni udało się im jedynie w przypadku joannitów. Wszystkie wspólnoty zakonne szybko odczuły, że pod nową władzą nie mogą liczyć na kolejne zapisy, a drogą rozwoju ich dochodów może być tylko zagospodarowanie już posiadanych majątków. Trudność w realizacji tych działań polegała na pozyskaniu kapitału potrzebnego na inwestycje, szczególnie w sytuacji, gdy Krzyżacy próbowali ograniczać kontakty gospodarcze zakonników z mieszczaństwem.

centowy młynów klasztornych w ogólnej liczbie młynów uległ ponaddwukrotnemu obniżeniu, z około 34 do około 13%.

Rozwój sieci młynów wodnych w dobrach klasztornych w XIV w. szedł w parze z nowym modelem całej gospodarki wiejskiej, w której wsie organizowano na prawie niemieckim, przyznając chłopom samorząd i zamieniając dotychczasowe czynsze zbożowe na sumy wyrażone w pieniądzu⁸¹. Procesy te dotyczyły oczywiście również organizacji sieci młynów wodnych, które były ściśle powiązane z gospodarką wiejską także w dobrach klasztornych.

Cystersi z Oliwy nadawali swoje młyny, wraz z przynależącą do nich ziemią, dziedzicznym młynarzom za czynsz wyrażony w pieniądzu (Smolino – 3 grzywny i 6 kur rocznego czynszu; Pomysk Mały – 1,5 grzywny i 4 kury; Stare Mechowo – 2 grzywny i 8 skojców)⁸². Nakładali na nich obowiązek darmowego przemiału na swoje potrzeby (Smolino – w szczególnych wypadkach dla folwarku klasztornego w Barniewiczach; Pomysk Mały – dla miejscowego sołtysa i jego dziedziców), gwarantując zarazem młynarzom przymus mlewny ze wsi klasztornych, który obligował ich mieszkańców do mielenia swego zboża wyłącznie w oznaczonym młynie (w młynie w Smolinie – ze wsi Smolino, Tuchom i Nywadów/Nywadow, późniejszy Tuchomek; w młynie w Starym Mechowie – ze wsi Domatowo, Nowe Mechowo i Stare Mechowo).

W pierwszej połowie XV w. opactwo oliwskie w celu lepszego wykorzystania nie tylko istniejących młynów, ale także posiadanych cieków wodnych rozpoczęło współpracę z mieszczaństwem gdańskim, zainteresowanym wznoszeniem nowych urządzeń przemysłowych w jego dobrach. Świadczy o niej wydzierżawienie przed 1438 r. młyna na Strzyży właścicielowi wsi Wrzeszcz, mieszczaninowi gdańskiemu Hermanowi von der Beke, który za zgodą zakonników zbudował jeszcze powyżej tego młyna tartak⁸³. W 1450 r. cystersi planowali wzniesienie młyna miedziowego (kuźni miedzi), na co jednak nie wyraził zgody komtur gdański, którego zdaniem młyn cystersów stanowiłby konkurencję dla młynów (kuźnic) krzyżackich na Raduni⁸⁴. Nowy etap współpracy z Gdańskiem nastąpił po wojnie trzynastoletniej, gdy uwolnione od naci-

81 W tym wypadku jako rozwiązanie prawne stosowano najczęściej model ustanowiony przez zakon krzyżacki w Prusach, znany jako prawo chełmińskie. Jedynie w dobrach norbertanek z Żukowa wsie i młyny nadawano na prawie magdeburskim, które było mniej korzystne dla odbiorcy przywileju w zakresie zasad dziedziczenia, ograniczonego do męskich spadkobierców. Na temat prawa chełmińskiego zob. W. DŁUGOKĘCKI, *Spółczesność wiejskie*, [w:] M. BISKUP, R. CZAJA (red.), *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, Warszawa 2008, s. 460–464.

82 W systemie monetarnym Prus krzyżackich funkcjonowały: 1 grzywna pruska = 4 wiardunki = 24 skojce = 45 półskojcy = 60 szelągów = 180 kwartników = 720 denarów, zob. W. ODYNIĘC, *Chełmiński system miar i chełmińska stopa mennicza w rozwoju historycznym*, [w:] Z. ZDRÓJKOWSKI (red.), *Księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, t. 1, Toruń 1990, s. 406.

83 Herman zmarł przed 1438 r., a prawa do dwóch młynów położonych w Czerwonym Dworze nad Strzyżą nabył od wdowy po nim Tillmann Watsewoden, AP Gdańsk, sygn. 940/413, k. 213.

84 R. KUBICKI, *Młyny zbożowe i przemysłowe*, s. 106.

sku krzyżackiego mieszczaństwo gdańskie mogło podjąć współpracę z cystersami na niespotykaną wcześniej skalę⁸⁵.

Przemiany w gospodarce młynnej podobne do obserwowanych w dobrach cystersów z Oliwy zachodziły w dobrach opactwa cysterek w Żarnowcu. W 1406 r. siostry za zgodą opata z Oliwy wydzierżawiły za czynsz młyn w Świecinie. Zastosowano tu rozwiązania analogiczne do znanych z opactwa oliwskiego – czynsz dzierżawny w pieniądzu (2,5 grzywny i 2 kury), obowiązek darmowego przemiału na rzecz folwarku klasztorowego w Żarnowcu i gwarancje przymusu mlewnego z wsi klasztornych (Świeciono, Karlikowo, Sobieńczyce, Odargowo i Kartoszyno)⁸⁶.

Takież postępowanie obserwujemy w dobrach norbertanek z Żukowa, które także nadawały młyny dziedzicznym młynarzom za czynsz w pieniądzu (Rębiechowo – 2 grzywny; Luzino – 7 wiardunków; Zęblewski Młyn – 2,5 grzywny wraz z karczmą, w tym 1 grzywnę dla właściciela Lewina). W przywileju na młyn w Luzinie norbertanki zastrzegały sobie prawo do darmowego przemiału na potrzeby swego folwarku, gdyby taki powstał, i tamtejszego plebana.

Także joannici lubiszewscy swoje nowe młyny w Obozinie i Szczodrowskim Młynie nadali dziedzicznie, pierwszy za czynsz w pieniądzu (5 grzywien), a drugi za czynsz w naturaliach (50 korców ziarna). Młynarzom zagwarantowali przymus mlewny z wsi, w których znajdowały się te młyny.

Analogiczne rozwiązania prawne zastosowali w swych dobrach także kartuzi. Młynarze posiadający własność dziedziczną na prawie chełmińskim zobowiązani byli do płacenia rocznego czynszu (Ostrzyce – 4 dobre grzywny z młyna i karczmy, Osłonino – 6 grzywien i 4 kury, Kiełpino – 7 grzywien, Bielkowo – 4 grzywny). Nadając w 1397 r. młyn w Kiełpinie, klasztor zagwarantował sobie ponadto darmowy przemiał na swoje potrzeby⁸⁷. W regulacjach dotyczących niektórych młynów przyznawano ich nowym dzierżawcom przymus mlewny co najmniej z wsi, przy której istniał młyn. Nowy dzierżawca młyna w Ostrzycach (1429 r.) otrzymał wyłączność przemiału tylko z Ostrzyc⁸⁸, w 1433 r. natomiast kartuzi nakazali mieszkańcom Czapli przemiał w młynie w Gołubiu⁸⁹. Nieco inaczej było w przypadku młyna w Bielkowie. W 1390 r. został on nadany przez komtura gdańskiego bliżej nieznanemu Hannusowi z przywilejem obowiązkowego mielenia w nim zboża przez mieszkańców Bielkowa, Kowal, Żuławy i Lublewa⁹⁰. Gdy w 1395 r. wielki mistrz (Konrad von Jungingen) nadał go wraz z Biel-

85 Nie analizujemy tutaj bliżej problemu funkcjonowania młynów przemysłowych w dobrach klasztornych. Został on już zaprezentowany na przykładzie dóbr cystersów oliwskich w odrębnym opracowaniu, zob. R. KUBICKI, *Młyny zbożowe i przemysłowe*, s. 106–113.

86 IDEM, *Przywileje na młyny*, dok. 1, s. 295–297.

87 *Kartuzy*, nr 5, dok. 21, s. 181.

88 *Ibidem*, dok. 52, s. 232–233.

89 *Ibidem*, dok. 26, s. 184; P. CZAPLEWSKI, *Kartuzja kaszubska*, s. 188.

90 *Kartuzy*, nr 5, dok. 15, s. 176.

kowem i Kolbudami kartuzom, zaznaczył, że mieszkańcy jego wsi Kowale, Lublewo i Żuława będą w nim, tak jak dawniej, mleć swoje zboże⁹¹. Już w 1398 r. klasztor nadał młyn w Bielkowie w dziedziczną dzierżawę za czynsz, gwarantując młynarzowi utrzymanie prawa do przymusu młelnego, który – jak specjalnie podkreślono – został ustanowiony przez wielkiego mistrza Konrada von Jungingena⁹². Regulacje te powtórzono w kolejnym nadaniu dzierżawnym tego młyna z 1434 r.⁹³

3. Okres Prus Królewskich (od 1454/1466 do końca XVI w.)

a. Cystersi

Ze względu na stan zachowania źródeł trudno jednoznacznie rozstrzygnąć, ile ze wzmiankowanych w dobrach cystersów oliwskich w okresie po 1466 r. młynów wodnych istniało już w okresie wcześniejszym. W wykazie młynów klasztornych cystersów oliwskich z 1552 r. wymieniono nieznanie wcześniej młyny w Kosakowie, Mostach, Sopocie, Starzynie, Tuchomiu, Warszkowie i Żukczynie⁹⁴. Były to zazwyczaj niewielkie młyny zbożowe, obsługujące wsie klasztorne, które miały obowiązek przemiału w nich swego zboża⁹⁵. Obok znanych z wcześniejszych źródeł urządzeń przemiałowych i przemysłowych stanowiły one ważny element gospodarki klasztoru, który oddając je w dzierżawę terminową lub nadając dziedzicznym użytkownikom za określony czynsz roczny, zyskiwał stałe dochody w pieniądzu i zbożu. Wspomniano już, że w okresie tym cystersi oliwscy rozwinęli na wielką skalę współpracę z mieszczaństwem gdańskim. Wynikało to z zainteresowania mieszczaństwa użytkowaniem gospodarczym i wykorzystaniem potencjału energetycznego posiadanych przez klasztor w pobliżu miasta dwóch cieków wodnych – Potoku Oliwskiego i Strzyży. Na początku XVII w. działało w sumie, wraz z istniejącymi już wcześniej obiektami, 35 młynów: 24 młyny przemysłowe na Potoku Oliwskim i 11 na Strzyży. Były to w większości kuźnie żelaza i miedzi, a także tartaki, młyny prochowe, folusze, olejarnie i wytwórnie drutu, a nawet młyn do mielenia kości⁹⁶. Cystersi nadawali mieszczaństwu tereny, na których ci wznosili nowe obiekty gospodarcze, w zamian płacąc klasztorowi określony czynsz roczny.

91 *Ibidem*, dok. 14, s. 175.

92 *Ibidem*, dok. 22, s. 181–182; P. CZAPLEWSKI, *Kartuzja kaszubska*, s. 187.

93 *Kartuzi*, nr 5, dok. 66, s. 246–247.

94 K. DĄBROWSKI, *Opactwo*, s. 155, tabela 15.

95 Obowiązywanie przymusu młelnego w dobrach cystersów oliwskich potwierdzono w wilkierzu dla wsi klasztornych wydanym przez opata Dawida Konarskiego w 1616 r. Artykuł 21. stanowił, że „Niema żaden poddany albo pod nami osiadły, zboża do cudzego młyna zawozić, oprócz gdyby mu to od nas albo od naszych Urzędników dozwolono było, pod utraceniem zboża”, *Trzy wilkierze wiejskie*, wyd. S. KUJOT (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 5), Toruń 1901, s. 215.

96 Dokładne zestawienie zob. R. KUBICKI, *Młyny zbożowe i przemysłowe*, s. 115–117 oraz mapa nr 2. Mieszczaństwo nie było natomiast zainteresowane budową młynów zbożowych, gdyż władze miasta Gdańska po 1454 r. przejęły największy młyn krzyżacki, tzw. Wielki Młyn w Starym Mieście Gdańsku, i aby zwiększyć jeszcze jego dochody, narzuciły przymus młelny swym posiadłościom ziemskim.

Z kolei w dobrach cystersów pelplińskich obok młynów klasztornych w Pelplinie i Pogódkach poświadczono w tym czasie istnienie jeszcze urządzeń przemysłowych w Borkowie⁹⁷ i Królówlesie⁹⁸ na Jonce, w samym Pelplinie zaś działały dwa urządzenia młyńskie⁹⁹. Z późnego, pochodzącego dopiero z 1737 r. kontraktu na młyn w Borkowie wiadomo, że tamtejszy młynarz posiadał przymus mlewny ze wsi klasztornych Rzerzęcin, Morzeszczyn, Nowa Cerkiew i Borkowo¹⁰⁰. Zapewne było tak i we wcześniejszym okresie.

b. Cysterki

Z okresu po 1454 r. pochodzi również wzmianka o trzecim z młynów, na którego budowę zezwolił cysterkom żarnowieckim ksiądz Świętopełk. W 1516 r. opat z Oliwy za wiedzą sióstr wydzierżawił dziedzicznie młyn w Wierzchucinie za czynsz w wysokości 4 grzywien i 3 kur. Jego gospodarz otrzymał prawo do przymusu mlewego ze wsi Wierzchucino, w zamian musiał jednak mleć słoń na rzecz klasztoru w Żarnowcu w okresie zimowym, gdy unieruchomiony był tamtejszy młyn klasztorny¹⁰¹. W 1590 r., gdy w klasztorze osiadły już benedyktynki, wzmiankowano jeszcze niewielki młyn na stawie we wsi klasztornej Sławoszyno¹⁰².

c. Norbertanki

W XVI w. norbertanki posiadały nadal wspomniane wcześniej młyny w Żukowie, Chmielnie, Luzinie i Rębiechowie¹⁰³. W 1570 r. w rejestrze poboru łąnowego odnotowano młyny klasztorne w Rębiechowie, Chmielnie, Zęblewie i Luzinie¹⁰⁴. W okresie tym wzmiankowano również nowe młyny w dobrach norbertanek, w Ręboszewie i Łędziechowie (1552 r.)¹⁰⁵ oraz w Mezowie i Oksywiu (1570 r.)¹⁰⁶.

97 Młyn wzmiankowany w 1570 r., zob. *ŻD*, s. 121.

98 Za istnieniem już w XIV w. młyna w Borkowie, który jednak źródłowo poświadczony jest dopiero w XVI w., opowiedział się K. BRUSKI, *Ziemia nad dolną Wierzycą*, s. 106. Podobnie o młynie w Królówlesie sądził R. FRYDRYCHOWICZ, *Geschichte der Cisterzienserabtei Pelplin*, s. 282.

99 Na temat funkcjonowania tych urządzeń w XVII–XVIII w. część informacji zebrała J. JELONNEK, *Urządzenie młynów wodnych*, s. 126–134.

100 *Ibidem*, s. 132, 137.

101 R. KUBICKI, *Przywileje na młyny*, dok. 2, s. 297–299.

102 Archiwum Diecezjalne we Włocławku, sygn. 10 (29), *Archiwum biskupie, Inwentarz prowentow imion klasztoru Żarnowieckiego spisani anno 1590 die 27 Augusti* (dalej: *Inwentarz prowentow*), k. 157v.

103 *Ibidem*, k. 145v–146r.

104 *ŻD*, s. 247, 249, 262, 277.

105 *Inwentarz prowentow*, k. 145v–146r. Miejscowość Łędziechowo była własnością klasztoru do 1569 r., zob. M. BISKUP, A. TOMCZAK, *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w. Rozmieszczenie własności ziemskiej, sieć parafialna* (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 58/1), Toruń 1955, s. 134.

106 *ŻD*, s. 247, 284.

d. Kartuzi

W ramach gospodarki młyńskiej w swych dobrach również kartuzi dokonywali po 1454 r. kolejnych regulacji tyjących się przekazywania młynarzom urządzeń przemiałowych w zamian za roczny czynsz. Nowe kontrakty często dotyczyły młynów posiadanych przez klasztor prawie od początku jego istnienia. W 1518 r. zakonnicy zawarli nową umowę na użytkowanie młyna w Bielkowie, a rok później zezwolili na wzniesienie tam również kuźni (kolejna regulacja – z 1591 r. – polegała na nadaniu za czynsz w wysokości 10 grzywien)¹⁰⁷. Podobnie w 1559 r. klasztor przekazał prawa do użytkowania młyna w Kiełpinie burmistrzowi gdańskiemu Konstantemu Ferberowi (za czynsz roczny w wysokości 4 zł)¹⁰⁸. Z kolei w 1482 r. zawarto nowe kontrakty na użytkowanie młynów klasztornych w Ostrzycach (kolejne podpisano w latach 1549, 1570 i 1591)¹⁰⁹ i Osloninie (kolejne w latach 1591 i 1599)¹¹⁰, a w 1487 r. odnośnie do młyna klasztorowego w Gołubiu (kolejny w 1591 r.)¹¹¹. Kartuzi nie tylko utrzymali wcześniej posiadane urządzenia, ale zdołali w tym okresie jeszcze powiększyć liczbę swoich młynów. W 1488 r. nabyli wieś Smoładzino koło Przodkowa wraz z tamtejszym młynem¹¹². W tym czasie klasztor toczył też spór o okoliczne dobra, w tym młyn papierniczy w miejscowości Młynek na zachód od Małkowa¹¹³. Spory o prawa do tego urządzenia przemysłowego klasztor prowadził z okolicznymi dzierżawcami dóbr królewskich także później (w latach 1522, 1526 i 1599)¹¹⁴. Najpewniej na początku XVI w. powstał także młyn w Somoninie, który okresowo znajdował się w bezpośrednim zarządzie prokuratora klasztorowego (w latach 1562–1565), a następnie był oddawany w dzierżawę za ustalony z góry czynsz (1570 r.) lub „za trzecią miarę” (1591 r.)¹¹⁵. W połowie XVI w. zakonnicy zamierzali odbudować młyn w Goręczynie (1562 r.), który istniał już w 1436 r., do czego ostatecznie jednak nie doszło¹¹⁶.

e. Podsumowanie

Pomimo że klasztory zwiększyły w tym czasie swój stan posiadania o wiele nowych młynów wodnych, ich udział w ogólnej liczbie urządzeń przemiałowych istniejących

107 *Kartuzi*, nr 5, dok. 188–189, s. 397–403; P. CZAPLEWSKI, *Kartuzja kaszubska*, s. 187.

108 P. CZAPLEWSKI, *Kartuzja kaszubska*, s. 190.

109 *Kartuzi*, nr 5, dok. 129, s. 323; P. CZAPLEWSKI, *Kartuzja kaszubska*, s. 192.

110 *Kartuzi*, nr 5, dok. 130, s. 323–324. Młynarz otrzymał prawo do przymusu mlewnego ze wsi Bładzikowo i Oslonino.

111 *Ibidem*, dok. 148, s. 351–352.

112 *Ibidem*, dok. 149, s. 352–353.

113 P. CZAPLEWSKI, *Kartuzja kaszubska*, s. 190–191, dalsze wzmianki w latach 1522, 1526, 1599, 1620, 1670.

114 *Ibidem*.

115 *Ibidem*, s. 193.

116 *Ibidem*, s. 188–189. W późniejszym okresie kartuzi posiadali jeszcze młyny w Grabowie, Grzybnie i Przejazdowie. Wszystkie one powstały w pierwszej połowie XVII w.

na Pomorzu Wschodnim zasadniczo się nie zmienił. Wynikało to ze wzrostu liczby urządzeń młyńskich w dobrach prywatnych, co prezentuje tabela 3.

Tabela 3. Młyny zbożowe w dobrach klasztornych na Pomorzu Wschodnim w drugiej połowie XVI w.

Zakon	Cystersi			Cysterki	Norbertanki	Kartuzi	Brygidki	Ogólna liczba młynów w dobrach klasztornych na Pomorzu Wschodnim	Ogólna liczba młynów na Pomorzu Wschodnim
	Oliwa	Pelplin	razem	Żarnowiec	Żukowo	Kartuzy	Gdańsk		
Liczba młynów	16	5	21	3 (4)	11	11	1	48	około 320

Źródło: opracowanie własne.

Wyraźnie wzrosła natomiast liczba młynów przemysłowych w dobrach cystersów oliwskich. Były to jednak urządzenia budowane i wykorzystywane przez inwestorów z Gdańska, z czego klasztor czerpał oczywiście znaczne dochody w postaci corocznie pobieranego czynszu dzierżawnego¹¹⁷. Liczbę młynów wodnych w dobrach poszczególnych klasztorów trzeba jeszcze odnieść do ogólnej struktury ich gospodarki wiejskiej¹¹⁸. Oczywiście jest, że miała ona związek zarówno ze stopniem zagospodarowania i warunkami naturalnymi, jak i z ogólną powierzchnią posiadanych dóbr. W tym kontekście nie dziwi liczebna przewaga urządzeń przemysłowych cystersów z Oliwy, zwraca natomiast uwagę ich niewielka liczba, w stosunku do powierzchni posiadłości, w dobrach cystersów z Pelplina, co ilustruje tabela 4. Dla porównania: dysponujący blisko dwa razy mniejszym arealem od cystersów z Pelplina kartuzi posiadali dwukrotnie więcej urządzeń młyńskich. Ważnym czynnikiem były tu z pewnością stosunki wodne panujące na posiadanych terenach i możliwości energetyczne kontrolowanych cieków wodnych. Równie ważną okolicznością był jednak także fakt, że cystersi z Pelplina od początku świadomie kształtowali sieć osadniczą w swych dobrach, budując młyny zgodnie z aktualnymi potrzebami, kartuzi zaś rozpoczęli tworzenie swych posiadłości w okresie gdy sieć wiejska, w tym i młynów wodnych, była już ukształtowana zgodnie z potrzebami gospodarczymi miejscowych dóbr rycerskich i krzyżackich. W drodze nadań i zakupów, powiększając swe posiadłości, przejmowali więc siatkę gospodarczą, w tym i sieć młynów wodnych, budowaną w celu zaspokajania odmiennych potrzeb. Z pewnością nie sprzyjało to racjonalnemu planowaniu potrzeb osad klasztornych w zakresie budowy i użytkowania młynów wodnych. Obraz sieci młynów klasztornych w drugiej połowie XVI w. prezentuje mapa 1.

117 R. KUBICKI, *Młyny zbożowe i przemysłowe*, s. 106–113.

118 W tym miejscu nie rozpatrujemy szczegółowo znaczenia ekonomicznego młynów w strukturze dochodów poszczególnych klasztorów, ponieważ zagadnieniu temu poświęcone będzie odrębne opracowanie pt. *Uwagi na temat znaczenia młynarstwa w ekonomice cystersów (Oliwa, Pelplin, cysterki Żarnowiec) i kartuzów (Kartuzy) na Pomorzu Wschodnim od XIII do połowy XVIII w.*

Tabela 4. Młyny zbożowe w strukturze gospodarki klasztornej na Pomorzu Gdańskim w drugiej połowie XVI w.

Zakon	Cystersi		Cysterki	Norbertanki	Kartuzi	Brygidki	Ogółem teren Pomorza Gdańskiego
Klasztor	Oliwa	Pelplin	Żarnowiec	Żukowo	Kartuzy	Gdańsk	
Liczba osad	51	38	10	19	24 + 1	6	1242
Przybliżona powierzchnia osad w km ²	134,43	114,22	20,32	50,73	61,45	10,18	12 981
Liczba młynów	16	5	3 (4)	11	11	1	około 320
Obszar przypadający na 1 młyn w km ²	8,3	22,8	6,77 (5,08)	4,61	5,5	10	40,56

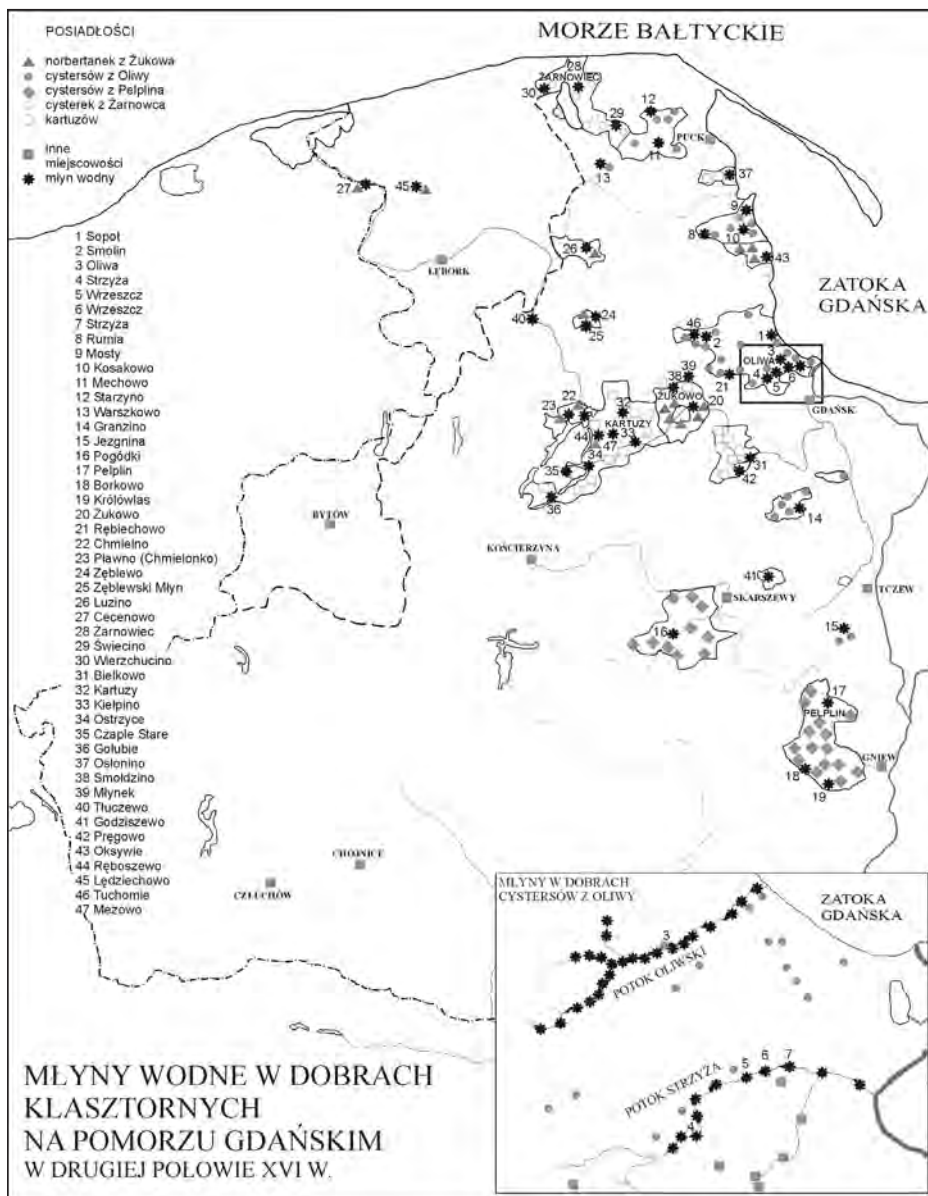
Źródło: *Inwentarz prowentow*, k. 159v; M. BISKUP, L. KOC (oprac.), *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku* (Atlas Historyczny Polski, 1), Warszawa 1961, s. 54–55; K. MIKULSKI, *Osadnictwo wiejskie województwa pomorskiego od połowy XVI do końca XVII w.* (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 86/2), Toruń 1994, tab. s. 46.

Prawie wszystkie posiadane urządzenia przemiałowe omawiane wspólnoty klasztorne oddawały zazwyczaj w dzierżawę dziedziczną za określony czynsz pieniężny¹¹⁹. Wyjątek stanowiły jedynie młyny klasztorne, znajdujące się przy ich siedzibach. Te zasadniczo znajdowały się w bezpośrednim zarządzie wyznaczonych prokuratorów lub konwersów¹²⁰.

Podsumowując rozważania nad siecią młynów wodnych w dobrach klasztornych na Pomorzu Wschodnim, należy wskazać na kilka najważniejszych elementów. Klasztory dzięki posiadanym kapitałom i możliwościom organizacyjnym odegrały ważną rolę w kształtowaniu sieci młynów wodnych, szczególnie w okresie książeńcem do 1308 r. Wprawdzie zakonnicy nie byli pionierami w zagospodarowaniu pustkowi i budowie pierwszych młynów wodnych na tych terenach, jednak z biegiem czasu występowali obok władców terytorialnych jako główni użytkownicy istniejących i nowo budowanych młynów wodnych. Pewną zmianę przyniosło przejście tych terenów pod władztwo zakonu krzyżackiego, który sam będąc korporacją zakonną, prowadził jednocześnie bardzo konsekwentną politykę gospodarczą wobec innych podmiotów, w tym przede wszystkim klasztorów dysponujących wielkimi nadaniami z wcześniejszego okresu. Jego działania wyraźnie zahamowały dalszy rozwój klasztornych posiadłości,

119 Dochody z młynów pochodziły z opłaty przemiałowej, tzw. miarki (macy). W państwie krzyżackim ordynację młyńską wydał wielki mistrz Dytrych von Altenburg (1335–1341). Ustalono w niej, że jeśli przemiału lub śrutowania zboża dokonywała własna służba, to od każdego korca („mensura”, „Scheffel”) należało zapłacić miarę (meczce = maca), *PrUB*, Bd. 3, nr 416, s. 285. Ta podstawowa miara („maca”) obliczeniowa czynszu wynosiła 1/16 korca (1 korzec ≈ 55 l), tj. około 3,4 l, a pobierano ją od każdego zmielonego korca zboża. Miara ta obowiązywała również i później. W 1440 r. powtórzono, że pobierano „eyne metcze ader den sechtzenden scheffel”, zob. *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Hg. M. TOEPPEN, Bd. 2: *Die Jahre 1436–1446*, Leipzig 1880, nr 166, s. 239.

120 R. KUBICKI, *Młynarstwo w państwie zakonu*, s. 42.

zmuszając ich właścicieli niejako do skupienia się na lepszej organizacji już posiadanych dóbr. Na to nakładały się ogólne procesy przemian prawnych i organizacyjnych w gospodarce wiejskiej, zachodzące także w dobrach wielkiej własności klasztornej. Poszczególne zgromadzenia starały się w związku z tym prowadzić samowystarczającą politykę gospodarczą, której przejawami w zakresie młynarstwa były nakładanie

przymusu młelnego na posiadane wsie i świadoma budowa własnej, niezależnej od zewnętrznych warunków sieci urządzeń przemiałowych¹²¹. Politykę tę kontynuowały także po 1454 r., gdy kontrola ze strony władzy zwierzchniej nie była już tak rygorystyczna. Nową okolicznością w tym czasie było również zniesienie regale młyńskiego, co pozwoliło na wielki rozwój sieci młynów w dobrach prywatnych. To ostatnie zapewne pośrednio oddziaływało na warunki rozwoju i dalszego działania młynów w dobrach klasztornych. Obok modelu, który w przybliżeniu obowiązywał we wszystkich opisanych przypadkach, odmiennym czynnikiem podlegały przemiany w sieci urządzeń napędzanych energią wodną znajdujących się na terenach należących do cystersów z Oliwy. Bliskość Gdańska, wielkiego ośrodka miejskiego przeżywającego w tym okresie ogromny rozwój gospodarczy, spowodowała, że klasztor stał się naturalnym partnerem działań podejmowanych przez miejscowe mieszczaństwo. Dzięki inwestowaniu swych kapitałów w budowę kolejnych urządzeń napędzanych energią wodną na należących do klasztoru dwu ważnych ciekach wodnych (Potok Oliwski i Strzyża) doprowadziło ono do powstania tam około 30 urządzeń, w zdecydowanej większości młynów przemysłowych. Przypadek Oliwy, zasadniczo odmienny od pozostałych klasztorów, był wynikiem współpracy dwóch różnych partnerów: reprezentującego model tradycyjnej gospodarki wiejskiej klasztoru i dysponujących wielkimi kapitałami inwestorów – przedsiębiorców miejskich. Nie klasztor był tu jednak czynnikiem inicjującym tę współpracę, przykład pozostałych wspólnot zakonnych pokazuje, że brak zewnętrznego impulsu pchającego do zmiany oznaczał trwanie w tradycyjnych wzorcach gospodarczych także w zakresie młynarstwa.

121 Było to zgodne z ogólnymi zasadami gospodarowania klasztorów, w tym i cystersów, których system ekonomiczny opierał się na utrzymaniu samowystarczalności poszczególnych opactw, zob. J. DOBOSZ, A. M. WYRWA, *Działalność gospodarcza cystersów*, s. 193; K. MORAJKO, *Charyzmat zakonu cystersów. Studium historyczno-prawne*, Kraków 2006, s. 309.

Rafał KUBICKI
Instytut Historii
Uniwersytet Gdański

Hereditas Monasteriorum
vol. 2, 2013, s. 35–56

Sieć młynów wodnych w dobrach klasztornych na Pomorzu Wschodnim w XIII–XVI w.

Streszczenie

Opracowanie poświęcono rekonstrukcji procesu powstawania sieci młynów wodnych w dobrach poszczególnych klasztorów na Pomorzu Wschodnim na tle ogólnych tendencji obserwowanych w rozwoju młynarstwa na tych terenach. Rozpatrując to zagadnienie, wskazano na trzy wyraźne etapy: do 1308 r., gdy władzę sprawowali przedstawiciele lokalnej dynastii, lata 1309–1454, a więc rządy zakonu krzyżackiego, i okres po 1454 r., w tym wypadku ograniczony ramami artykułu do końca XVI w.

Klasztory dzięki posiadanym kapitałom i możliwościom organizacyjnym odegrały ważną rolę w kształtowaniu sieci młynów wodnych, szczególnie w okresie książeńskim do 1308 r. Wprawdzie zakonnicy nie byli pionierami w zagospodarowaniu pustkowi i budowie pierwszych młynów wodnych na tych terenach, jednak z biegiem czasu występowali obok władców terytorialnych jako główni użytkownicy istniejących i nowo budowanych młynów wodnych. Pewną zmianę przyniosło przejście tych terenów pod władztwo zakonu krzyżackiego, który prowadził bardzo konsekwentną politykę gospodarczą wobec innych podmiotów, w tym przede wszystkim klasztorów dysponujących wielkimi nadaniami z wcześniejszego okresu. Jego działania wyraźnie zahamowały dalszy rozwój klasztornych posiadłości, zmuszając ich właścicieli do lepszej organizacji już posiadanych dóbr. Na to nakładały się ogólne procesy przemian prawnych i organizacyjnych w gospodarce wiejskiej, zachodzące także w dobrach wielkiej własności klasztornej. Poszczególne zgromadzenia starały się w związku z tym prowadzić samowystarczalną politykę gospodarczą, której przejawami w zakresie młynarstwa były nakładanie przymusu mlewnego na posiadane wsie i świadoma budowa własnej, niezależnej od zewnętrznych warunków sieci urządzeń przemiałowych. Politykę tę kontynuowały także po 1454 r., gdy kontrola ze strony władzy zwierzchniej nie była już tak rygorystyczna. Nową okolicznością w tym czasie było również zniesienie regale młyńskiego, co pozwoliło na wielki rozwój sieci młynów w dobrach prywatnych, w tym i zapewne w dobrach klasztornych. Odmiernym czynnikiem podlegały przemiany w sieci urządzeń napędzanych energią wodną znajdujących się na terenach należących do cystersów z Oliwy. Bliskość Gdańska, wielkiego ośrodka miejskiego przeżywającego w tym okresie ogromny rozwój gospodarczy, spowodowała, że klasztor stał się naturalnym partnerem działań podejmowanych przez miejscowe mieszczaństwo. Dzięki inwestowaniu swych kapitałów w budowę kolejnych urządzeń napędzanych energią wodną na należących do klasztoru dwu ważnych ciekach wodnych doprowadziło ono do powstania tam około 30 urządzeń, w zdecydowanej większości młynów przemysłowych. Przypadek Oliwy, zasadniczo odmienny od pozostałych klasztorów, był wynikiem współpracy dwóch różnych partnerów: reprezentującego model tradycyjnej gospodarki wiejskiej klasztoru i dysponujących wielkimi kapitałami inwestorów – przedsiębiorców miejskich.

W uzupełnieniu prezentowanych rozważań do artykułu dołączono mapę sieci młynów klasztornych, ilustrującą jej stan istniejący w drugiej połowie XVI w.

Słowa kluczowe

młyn wodny, młynarstwo, energia wodna, Pomorze Wschodnie, cystersi, cysterki, norbertanki, joannici, kartuzi, brygidki

Rafał KUBICKI
Institute of History
University of Gdańsk

Hereditas Monasteriorum
vol. 2, 2013, p. 35–56

Network of watermills in monastic premises in Eastern Pomerania in 13th-16th centuries

Summary

The study is devoted to the reconstruction of the process of watermills network developing in the estates of separate monasteries in Eastern Pomerania on the background of general milling trends development in this area. Considering this subject, three distinct stages were identified: up to 1308, when the representatives of local dynasty ruled, the years 1309-1454, so the rule of the Teutonic Order, and the period after 1454, in this case limited with the frames of this article to the end of 16th century.

The monasteries, thanks to the owned assets and organizational capabilities, have played an important role in the watermills network developing, especially in the ducal period, up to 1308. Although the monks were not the pioneers in the wastelands management and construction of the first watermills in these areas, they have acted as the main users of existing and newly built mills along with the territorial rulers in the course of time. A certain change has brought the rule of the Teutonic Knights, who ran a consequent economic policy towards other entities, including in particular the monasteries possessing extensive grants from the earlier period. Their actions clearly hindered the further development of the monastic estates, forcing their owners to improve organization of the already held premises. Additionally, on that has imposed the general legal and organizational processes change in the rural economy, also occurring in the goods of great monastic property. Due to that fact each congregation was trying to led self-sufficient economic policy, of which manifestation in the flour milling was imposition of milling coercion on the possessed villages, and conscious construction of own, independent from external conditions, network of milling machines. This policy was continued even after 1454, when the control of the public authority was not so strict. The new circumstance at that time was the abolishment of milling regalia, what enabled the rapid development of mill networks in private estates, possibly including the monastic premises. Different factors were subject to change in the network of hydro-powered devices in the territories belonging to the Cistercians of Oliwa. The proximity of Gdańsk, the great urban center, experiencing at that time a massive economic development resulted, that the monastery has become a natural partner for the actions taken by local townspeople. By investing their capital in the construction of more hydro-powered devices on the monastery's two major waterways, they led to establishment of about 30 devices, in the vast majority – of industrial mills. The case of Oliwa, fundamentally different from other monasteries, was a result of cooperation between two different partners: the monastery – representing the model of a traditional rural economy, and the investors possessing large assets – urban entrepreneurs.

In addition to the considerations presented in the article, there is enclosed the monastic mill network map illustrating the status quo in the second half of the 16th century.

Keywords

watermill, flour-milling, hydropower, Pomerelia, Cistercian Monks, Cistercian Nuns, Norbertine Nuns, Hospitallars of St. John of Jerusalem, Carthusian Friars, Bridgettine Sisters